

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԱԴՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ

NEWLY DISCOVERED EARLY BRONZE AGE TOMB IN DASHT

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ ГРОБНИЦА РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА В ДАШТЕ

Լևոն Աղիկյան^{1*}, Հարություն Բադալյան¹
Levon Aghikyan^{1*}, Harutyun Badalyan¹
Левон Агикян^{1*}, Арутюн Бадалян¹

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ levon.aghikyan@iae.am
Author for correspondence: levon.aghikyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: levon.aghikyan@iae.am

Հեղինակների ներդրումը. ԼԱ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՀԲ – խմբագրում
Author contributions: LA – conceptualization, writing original draft; HB – editing
Вклад авторов: ЛА – концептуализация, написание текста; АБ – редактирование

Ներկայացվել է՝ 30.04.2024; գրախոսվել է՝ 23.02.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025
Received: 30.04.2024; Revised: 23.02.2025; Accepted: 18.04.2025
Представлено: 30.04.2024; рецензировано: 23.02.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-245

Ամփոփում – Ավելի քան մեկ դար առաջ սկսված պեղումներով բացված վաղբրոնզեդարյան կուր-արաքսյան մշակույթի (մ.թ.ա. XXXV/XXXIV-XXVI/XXV դդ.) դամբարանները տարածաշրջանում բավականաչափ մեծ թիվ են կազմում, իսկ Հայաստանի տարածքում այդ թիվը մոտենում է երկու հարյուրի: Մի շարք հետազոտողներ փորձել են համախմբել վաղբրոնզեդարյան դամբարանների առկա տվյալներն ըստ տարբեր չափորոշիչների: Վերջին տարիներին նոր դամբարանների հայտնաբերումով ի հայտ եկած տեղեկությունները որոշակիորեն փոխում են դրանց համակարգումը և նոր տվյալներ երևան բերում կուր-արաքսյան մշակույթի դամբարանների և թաղման ծեսի ուսումնասիրության հարցում: Չնայած բազմաթիվ հետազոտություններին, կուր-արաքսյան մշակույթի դամբարանների և թաղման ծեսի ուսումնասիրությունը դեռևս բազմաթիվ բացեր ունի, և ամբողջական պատկեր ստանալու համար կարիք կա նոր համալրումների: Թաղումների ժամանակակից ուսումնասիրությունների լաբորատոր հետազոտությունները (ԴՆԹ, իզոտոպային, ատամ-նաքարային, եռաչափ մոդելավորում) հնարավորություն են տալիս նորովի մոտենալ խնդիրներին և դրանց պարզաբանումներին: Սույն հոդվածում ներկայացվում է 2021 թ. Դաշտ գյուղի տարածքում հայտնաբերված դամբարանը, որի ուսումնասիրության արդ-

յունքները հրապարակվում են առաջին անգամ, և դրանց լուսաբանումը վստահաբար կարևորագույն բաց է լրացնելու Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի սակավաթիվ կուրգանների և մասնավորապես բազմամարդ թաղումներով դամբարանների քննության հարցում, իսկ ներկայացվող գտածոների և թաղման ծեսի բազմաբնույթ վերլուծությունը կարող է հնավայրի ուրույն տեղն ապահովել ողջ կուր-արաքսյան մշակույթի համակարգման պարագայում:

Abstract – The Early Bronze Age Kura-Araxes culture (approximately 35th/34th to 26th/25th centuries BCE) burial sites, discovered through excavations that began more than a century ago, now form a relatively significant group in the region. In Armenia alone, the number of these burial sites approaches two hundred. Various researchers have made attempts to consolidate the available data on early Bronze Age burials based on different criteria, considering both Armenia and the entire region. However, with the recent discovery of new burial sites, the available data has led to changes in their classification, and fresh insights are emerging in the study of Kura-Araxes culture burials and burial practices. The article presented below focuses on a tomb discovered in 2021 in the area of Dasht village, which is being discussed for the first time in this work. This find adds important new information to the study of early Bronze Age burial traditions in Armenia and the surrounding region. The analysis of this burial site is expected to fill a significant gap in understanding the rare kurgans from this period, especially those with collective burials. This tomb is particularly notable for its unique features and offers a fresh perspective on burial practices in the Kura-Araxes culture. The detailed analysis of the finds and the burial practices associated with this tomb can provide valuable information that will help contextualize the site within the broader Kura-Araxes culture. This, in turn, will help refine and expand the understanding of the Kura-Araxes burial system, providing new data that could be instrumental in the classification of other similar sites. This discovery also promises to shed light on the social and ritualistic aspects of early Bronze Age societies, offering a deeper understanding of their funerary customs and the cultural significance of burial practices in this region.

Аннотация – Куро-араксская культура раннебронзового века (приблизительно 35/34 – 26/25 вв. до н.э.) представлена довольно-таки значительным числом погребений, обнаруженных в результате раскопок, начатых более века назад. Только на территории Армении количество таких захоронений приближается к двум сотням. Исследователи предпринимали попытки объединить доступные данные о захоронениях раннего бронзового века на основе различных критериев, включая как Армению, так и весь регион. Однако в связи с тем, что недавно были обнаружены новые погребения, произошли изменения в их классификации, и появились новые идеи для изучения захоронений и погребальных практик куро-араксской культуры. Погребение, выявленное в 2021 году на территории села Дашт, рассматривается впервые. Это открытие добавляет важную информацию в изучение погребальных традиций раннебронзового века в Армении и прилегающих регионах. Подробный анализ находок и связанных с ними погребальных практик может предоставить ценную информацию, которая поможет контекстуализировать этот объект в рамках более широкой системы куро-араксской культуры. Последнее, в свою очередь, позволит уточнить и расширить понимание погребальной системы куро-араксской культуры, предоставив новые данные, которые могут сыграть важную роль в классификации других подобных объектов, а также пролить свет на социальные и ритуальные аспекты обществ

раннего бронзового века, предлагая более глубокое понимание их похоронных обычаев и культурного значения погребальных практик в этом регионе.

Հիմնաբառեր – վաղ բրոնզի դար, էլար-արագածյան տիպ, թաղման ծես, Դաշտ:

Keywords – Early Bronze Age, Elar-Aragats type, burial ritual, Dasht.

Ключевые слова – ранний бронзовый век, элар-арагацкий тип, погребальный обряд, Дашт.

Ներածություն

2021 թ. Արմավիրի մարզի Աշտարակ-Վաղարշապատ ճանապարհի 8-րդ կմ-ի վրա, Դաշտ գյուղի վարչական տարածքում (նկ. 1: А) գտնվող, Վ. Մուրադյանին պատկանող հողատարածքում հողաշինական աշխատանքներ կատարելու նպատակով արվել են նաև հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ (հնագետ՝ Հ. Բադալյան): Տեղագնությունն իրականացվել է մոտ 20 հա տարածքում, որի մեծ մասը խորհրդային տարիներին մեկտրացվել է, և խաղողի այգի է հիմնվել, տարածքում փորվել է նաև ոռոգման ջրագիծ: Ջրագծի խրամատի մոտ առկա էր մոտ 1 մ բարձրությամբ քարահողային լիցք, որի մակերեսին կային անկանոն կերպով իրար վրա լցված մի քանի սալաքարեր (նկ. 2): Քարահողային լիցքի տակ կային անկանոն լցված տձև ծածկասալեր հիշեցնող սալաքարեր: Դրանք այստեղ էին հավանաբար խոշոր տեխնիկայի միջոցով արված հողային աշխատանքների հետևանքով. խախտվել էին և չէին գտնվում իրենց տեղերում:

Արդյունքները և մեթոդները

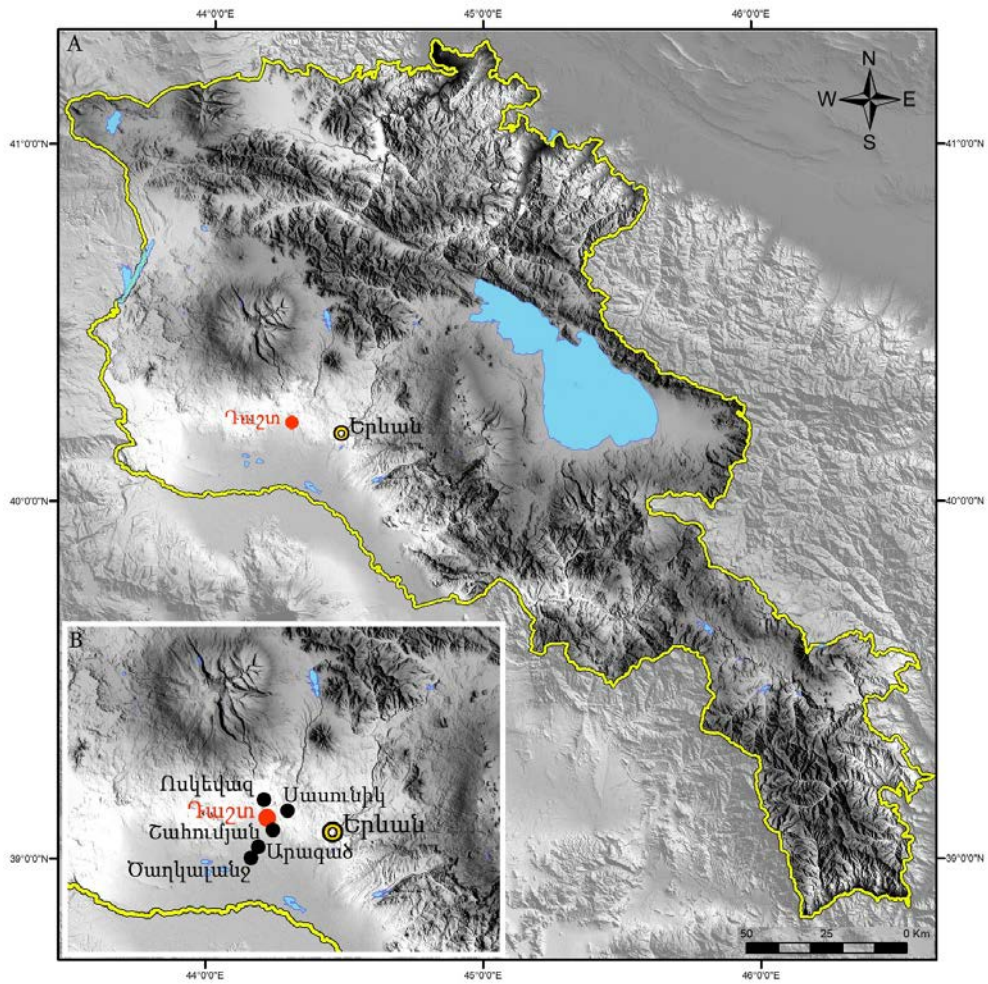
Նշված սալաքարերի տակ բացվեց հյուսիս-արևելք – հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախուցը (նկ. 3):

Խցի հողը հիմնականում կավային է՝ խառնված բնական խճի հետ: Ընդհանուր լիցքի մեջ երբեմն հանդիպում են մանր քարեր:

Դամբարանախցի վերին շերտից՝ գետնի մակերեսից 20-30 սմ խորությունից հայտնաբերվեցին մի քանի փոքր, ջարդված անոթներ և առանձին բեկորներ, ոչ մեծ քանակի մարդկային ոսկորներ:

Խցի ստորին շերտից դուրս բերվեցին ամբողջական անոթներ (նկ. 4):

Առաջին անոթը (պայմանական՝ N 1) հարավ-արևելյան անկյունում էր՝ թեքված դեպի արևմուտք: Այն սև մակերեսով, դուրս ճկված շուրթով, լայնաբերան կճուճ է: N 2 անոթը բացվեց առաջինից մոտ 10 սմ հյուսիս: Սև, անզարդ մակերեսով թասանման անոթը թեքված էր դեպի արևելյան պատը: N 3 անոթը գտնվեց խցի հարավային անկյունում՝ N 1 և N 2 անոթներից մոտ 30 սմ արևմուտք: Այն բերանի վրա շրջված փոքր միականթ գավաթ է: N 4-ը նեղ հատակով, լայն բերանով միջին չափի կճուճ է և հայտնաբերվեց հյուսիսային պատի տակ բերանքսիվայր շրջված վիճակում: N 5-ը անոթը բացվեց դամբարանի հարավային մասում, պատից մոտ 20 սմ դեպի հյուսիս հեռավորությամբ՝ շրջված վիճակում: Այն սև մակերեսով փոքր, անկանթ, նեղ վզով սափոր է:



Նկ. 1. A. Դաշտի տեղադրությունը ՀՀ քարտեզում, B. Դաշտի և շրջակա վաղբրոնզեդարյան հնավայրերի քարտեզը (քարտեզը՝ Ա. Մկրտչյանի)

N 6-ը դամբանախցի հյուսիս-արևելյան մասում էր՝ պատի անկյունից մոտ 25 սմ հեռավորությամբ՝ թեքված դեպի արևելք, 104 սմ խորության մեջ: Դա ուղիղ շուրթով, գնդաձև իրանով, նեղ հատակով և վզով, անկանթ սափոր է՝ նման N 5 անոթին: Հաջորդ վեց կավանթները հայտնաբերվել են ստորին շերտում:

Դամբարանի ուշագրավ գտածոներից է խցի հյուսիս-արևելյան հատվածից, 114 սմ խորությունից գտնված ոսկրե իլիկի գլուխը, որի կեսն է պահպանվել: Կենտրոնական հատվածից, 113 սմ խորությունից դուրս եկավ նաև սկավառակաձև ոսկրե փոքր իր (կոճակ): Դամբանախցի ստորին շերտից, 100-130 սմ խորությունից հայտնաբերվեցին բազմաթիվ ուլունքներ:



Նկ. 2. Դամբարանի տեսքը մինչև պեղումները (լուսանկարը՝ Հ. Բադալյանի)



Նկ. 3. Դամբարանախցի ընդհանուր տեսքը (օդալուսանկարը՝ Ա. Մկրտչյանի)



Նկ. 4. Պեղման ընթացքը և հարավարևելյան անկյան անոթները
(լուսանկարը՝ Հ. Բադալյանի)

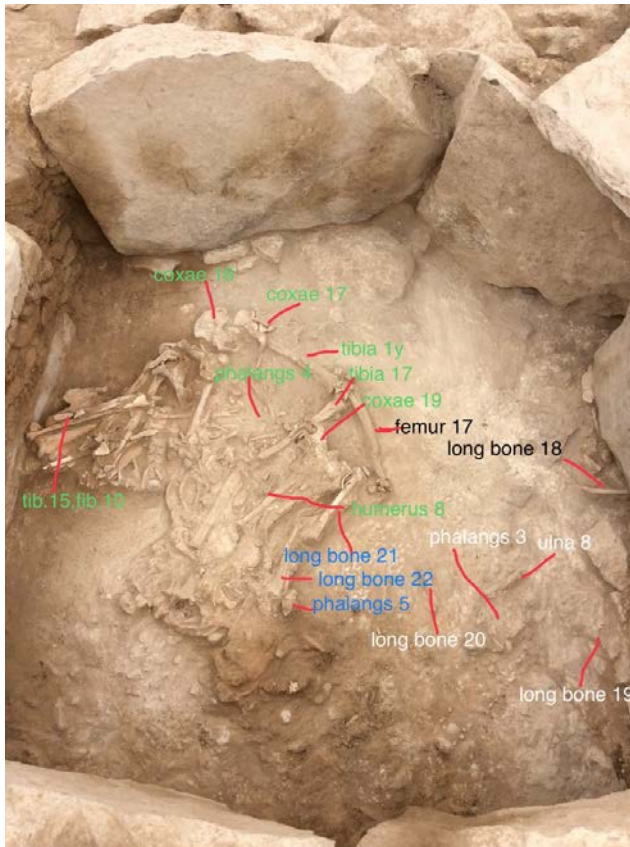
Հիմնական թաղումները կատարվել են ստորին շերտում, որտեղ 90–130 սմ խորություններում բացվեցին երկու տասնյակից ավել գանգեր և բազմաթիվ մարդկային ոսկորներ: Դրանք սփռված էին ամբողջ խցով մեկ և մի քանի շերտ դարսված իրար վրա: Ամենամեծ կուտակումը հյուսիսային հատվածում էր (նկ. 5):

Անոթները մեծ մասամբ ամբողջական են, չնչին չափով վերականգնված:

Մարդկային ոսկորները բավական վատ են պահպանված, հիմնականում անատոմիական վիճակում չեն: Դամբարանը մինչև պեղումները լուսանկարվել է: Պեղման ընթացքում յուրաքանչյուր գտածո առանձնացվել է անհատական համարակալմամբ: Խուցը բաժանվել է չորս քառակուսու (A, B, C, D), իսկ ոսկորների համարակալումը լուսանկարներում առանձնացվել տարբեր գույներով՝ քառակուսիներին համապատասխան. քանի որ ոչ անատոմիական վիճակում գտնվող մարդկային մեծաքանակ ոսկորներն հնարավոր չէր առանձնացնել ըստ անհատների, հայտնաբերված յուրաքանչյուր ոսկոր առանձին համարակալվել է և լուսանկարվել (նկ. 6): Խցի տարածքից դուրս եկած ողջ հողը մաղվել է (ուլունքների գրեթե 1/3-ը հայտնաբերվել է մաղելու ընթացքում): Դամբարանի պեղման տարբեր փուլերում DJI Phantom 2 սարքի միջոցով օդալուսանկարում է կատարվել (օդալուսանկարահումն իրականացրել է ՀԱԻ աշխատակից Արշալույս Մկրտչյանը), ապա չափագրվել (չափագրություններն իրականացրել է ՀԱԻ ճարտարապետ Արտակ Հախվերդյանը): Գտնված բոլոր իրերը մաքրվել և վերականգնվել են, լուսանկարվել, զձագրվել: Մարդաբանական գտածոները լաբորատոր ուսումնասիրության փուլում են:



Նկ. 5. Մարդկային ոսկորների կուտակումը (լուսանկարը՝ Լ. Աղիկյանի)



Նկ. 6. Մարդկային ոսկորների փաստագրման ընթացքը (լուսանկարը՝ Լ. Աղիկյանի)

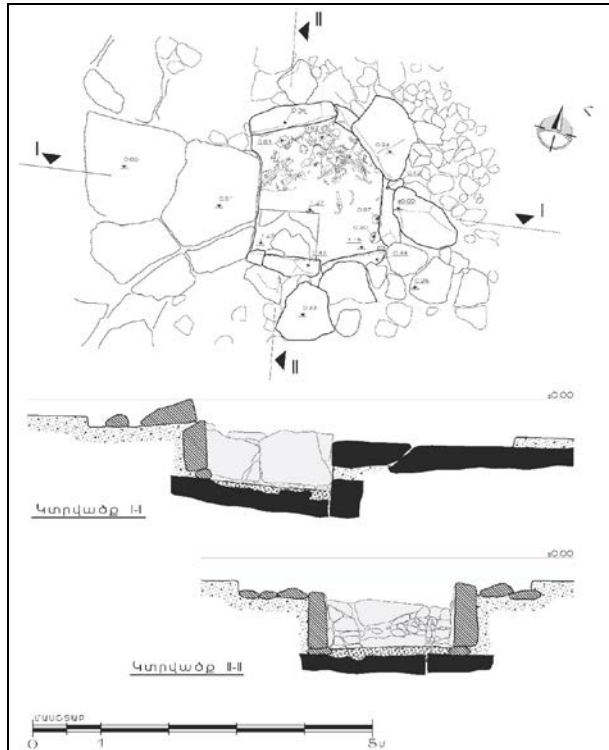
Կառույցը

Չնայած դամբարանի արտաքին հատվածի բավական վնասված լինելուն, սակայն պահպանված հողաթումբը, խցի զանգվածեղությունը և անհատների քանակը հաշվի առնելով, կարծում ենք, որ անխաթար վիճակում հայտնաբերելու պարագայում այն կդասվեր կուրգանների շարքին: Վաղ բրոնզի դարին պատկանող կուրգանների թիվը Հայաստանի տարածքում չի անցնում երկու տասնյակը, որոնցից առավել հայտնի են Թալինի (Avetisyan et al. 2010; Kalantaryan 2011), Ջրվեժ/Ավանի (Թումանյան 1993; Muradyan 2018), Մայիսյանի (Аремян 1986, 427) կուր-արաքսյան կուրգանները, սակայն Դաշտի պարագայում դամբարանի արտաքին տեսքի հետ զուգահեռներ անցկացնելը խիստ խրթին է, քանի որ, ինչպես նշեցինք, պահպանվել է միայն մի փոքր հատված հողաթմբից և քարալիցքից: Խցի կառուցվածքի դեպքում համեմատությունն ավելի տեղին է և հիմնավորված, քանի որ դրանց ուսումնասիրումը բավական համակարգված է (Poulmarc'h 2014, 232): Սալարկղային խցով վաղբրոնզեդարյան կուրգաններ կարելի է տեսնել վերը նշված, ինչպես նաև Ծաղկալանջի (Avetisyan 2022, fig. 13, 14), Լճաշենի (Մնացականյան 1965) հնավայրերում, իսկ արտաքին որևէ նշան չունեցող կամ կուրգան չհամարվող սալարկղային դամբարանների պարագայում համեմատական դաշտը շատ ավելի լայն է, ինչպես, օրինակ՝ Արագած (Мартиросян 1964, 42–46), Ձորի Բերդ (Badalyan, Avetisyan 2007, 83), Սասունիկ (Yengibaryan 2022), Ապարանի Բերդ (Lindsay et al. 2022, 281–284) Շահումյան (Շահումյանի դամբարանը պեղվել է 2021 թ. ՀԱԻ արշավախմբի կողմից (ղեկ.՝ Ռ. Բադալյան), և արդյունքները դեռևս հրատարակված չեն) և այլն:

Դամբարանախույզը փորվել է կարմրավուն տուֆի բնական ժայռի մեջ: Ժայռախորշի մեջ հարթ պատեր ստանալու նպատակով շրջակա տուֆի բնական հարթ սալերն օգտագործվել են պատերը կառուցելու համար: Սալարկղային խույզ գրեթե քառակուսի է՝ 200x180 սմ չափերով: Պատերից երեքը ձևավորված են կուպիտ, հարթ սալերով: Հյուսիսային պատը բաղկացած է ուղղահայաց դրված երկու սալերից, որոնցից խոշորն ունի 128x76x20 սմ չափեր: Այս սալաքարին արևելյան մասում թեքությամբ հաված էր 79x77x20 սմ չափերով երկրորդ քարը: Արևելյան պատը հանդիսանում էր ամբողջ ճակատով դրված 130x78x20 սմ չափերով սալաքարը: Հարավային պատը կազմված էր երկու միանման ուղղանկյունաձև սալաքարերից (չափերը՝ 100x70x17 սմ և 100x76x26 սմ): Տարբերվում է արևմտյան պատը, որտեղ բնական ժայռի խորշերը փակելու համար որոշ տեղերում տեղադրվել էին մանր քարեր: Առաջին հայացքից գուցե սա թողնում է մոտքի տպավորություն, սակայն օդալուսանկարում հստակ երևում է, որ այդ մանր քարերը շարված են հսկայական բնական սալի տակ (նկ. 3): Ամենայն հավանականությամբ, խույզը փորելիս պարզվել է, որ այդ հատվածում բնական ժայռի տակ դատարկ է, և դրա խորշերը փակել են: Բոլոր կողմասալերը ամրակալելու նպատակով դրանց տակ դրվել են մանր քարեր:



Նկ. 7. Դամբարանախցի հատակը (լուսանկարը՝ Լ. Աղիկյանի)



Նկ. 8. Դամբարանի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Ա. Հախվերդյանի)

Խցի հատակը նույնպես տուֆի բնական ժայռն է, սակայն հարթ մակերես ստանալու համար խցի հարավարևմտյան կեսը տուփանվել է կավաշաղախով (նկ. 7): Փոքր կտրվածքի միջոցով հեռացրեցինք կավային հատակի հարավարևելյան հատվածը, որի տակ խճային զանգված էր և հարավարևելյան պատի սալերի

հիմքերը, որոնք իրենց ամրակայող մանր քարերի հետ մնացել էին հատակի շաղախի տակ: Դամբանախցի առավելագույն խորությունը կողասալերի վերին կետից 130 սմ էր (նկ. 8):

Թաղման ծեսը

Արդեն նշեցինք, որ հանգուցյալների անգամ նման քանակի պարագայում որևէ կմախքի ամբողջական վիճակ չի փաստագրվել, որն ինքնին խրթին է դարձնում պատկերացում կազմելը թաղման արարողության ընթացքի մասին: Պետք է նշել, որ խմբային թաղումներին բնորոշ է ոչ ամբողջական կմախքների առկայությունը (Palumbi 2007, 21): Որոշ դեպքերում առկա է մարմնի որևէ հատվածի անատոմիական վիճակ՝ հիմնականում ողնաշարի կամ վերջույթների տեսքով (նկ. 9), իսկ ավելի հաճախ հայտնաբերվում են իրար հետ կապ չունեցող ոսկորներ, ինչպես, օրինակ, բազկոսկրը և ստորին ծնոտը միասին, իրար կապձ հայտնաբերելը (նկ. 10): Նման պարագայում հարցադրումներ են առաջանում. արդյո՞ք կմախքներն ի սկզբանե ամբողջական են եղել և հետագայում, երբ արդեն զուրկ էին մկանային հյուսվածքներից, խախտվել են, մեզ հայտնի «ավանդական» կուր-արաքսյան թաղման ծեսով շարունակական դիադրումներ իրականացնելու ընթացքում (Palumbi 2016, 24, 25; Aghikyan 2021, 67), թե՞ խցի մեջ մարդկային մնացորդներ տեղադրելուց արդեն փափուկ հյուսվածքները բացակայել են: Սա էլ իր հերթին բխում է գուցե և դամբարանի կարևորագույն խնդրից, այն է՝ բոլոր թաղումներն իրականացվել են մի ակտո՞վ՝ միաժամանակ, թե՞ ժամանակ առ ժամանակ խուցը բացվել է նոր հագուցյալին տեղավորելու նպատակով:

Նախկինում պեղված համաժամանակյա խմբային թաղումներով դամբարանների վերաբերյալ երբևէ հստակ տեսակետ չի արտահայտվել այս խնդրի շուրջ, ինչն ավելի է բարդացնում քննարկվող թեմայի պարզաբանումը: Օրինակ, Կարճաղբյուրի դամբարանը, որը շատ առումներով զուգահեռներ ունի Դաշտի դամբարանի հետ, ինչպես անհատների քանակով (25 անհատ), դրանք ոչ բնական դիրքերում հայտնաբերվելով և, որ հատուկ ուշադրության է արժանի՝ չափագրությունից ակնհայտ նկատվող մի իրավիճակով. ինչպես Դաշտում, այնպես էլ Կարճաղբյուրում անատոմիական վիճակում գտնվում են հիմնականում ողնաշարի ողերը (Engibaryan et al. 2013, Tafel I): Սակայն եթե Կարճաղբյուրի պարագայում խցի արևելյան կողմում առկա է մուտք, որն ինքնին խոսում է պարբերաբար դամբարան մուտք գործելու մասին, ապա Դաշտի դեպքում այն բացակայում է և բնական ժայռի մեջ փորված դամբանախցի պարագայում դժվարանում ենք պնդել բավականին զանգվածեղ ծածկասալերի հաճախակի տեղահանման և տեղադրման հանգամանքը: Այս դեպքում պետք է ուշադրություն դարձնել ևս մեկ հանգամանքի վրա. քսանհինգից ավել զանգերի և դրանց ոսկորների գերակշիռ մասը (քսան և ավել) կուտակված են հյուսիսային, հյուսիսարևմտյան կեսում, վերին շերտում՝ նաև արևելյան պատի երկայնքով, իսկ խցի հարավարևելյան կեսում և հատկապես հարավային անկյունում խցի ողջ խո-

րության մեջ գրեթե մարդկային ոսկորներ չկան, բացառությամբ ամենաստորին շերտի մի քանի սանտիմետրի:



Նկ. 9. Անատոմիական վիճակում պահպանված մնացորդները (լուսանկարը՝ Լ. Աղիկյանի)



Նկ. 10. Ոչ անատոմիական վիճակում հայտնաբերված մնացորդներ (լուսանկարը՝ Լ. Աղիկյանի)

Այսպիսով, կարծում ենք, ուսումնասիրության այս փուլում հնարավոր միակ տեսակետը կարող է լինել այն, որ թաղումներն իրականացվել են պարբերաբար, սակայն որպես մուտք օգտագործվել է խցի հարավարևելյան ծածկասալը, և ամեն նախորդ թաղումը տեղափոխվել է հյուսիսարևմտյան պատի տակ՝ հաջորդի համար տարածք ազատելու նպատակով: Մի ակտով բոլոր հանգուցյալներին խցում տեղավորելու տարբերակը, ենթադրում ենք, բացառվում է Դաշտի պարագայում, քանի որ՝ նախ, կմախքների ոչ անատոմիական լինելն արդեն իսկ ժխտում է այս

տեսակետը, եթե, իհարկե, ոսկորները մեկ այլ վայրից չեն տեղափոխվել դամբարանախուց արդեն իսկ քայքայված փափուկ հյուսվածքներով, ինչը խիստ խորթ է կուր-արաքսյան մշակույթի համար: Կարևոր է նաև վերը քննարկված հանգամանքը խցում մարդկային մնացորդների տարածական, անհավասար բաշխվածության մասին, ինչը ենթադրում է, որ մի ակտով թաղման պարագայում պետք է որ ամբողջ դամբարանի տարածքը լցվեր:

Գույքը

Ընդհանուր առմամբ, Դաշտի դամբարանի պեղումներով հայտնաբերվել են քսանից ավել անհատների կմախքներ, 12 կավանոթ (նկ. 11), մոտ հազար ուլունք, մեկ բրոնզե շքասեղ/բիզ, մեկ բրոնզե պարույր (հերակալ/ականջոց), ոսկրե կոճակ (նկ. 12), իլիկի գլուխ, փոքրաթիվ կենդանաբանական նյութեր: Հնակենդանաբանական նյութի լաբորատոր ուսումնասիրությունն իրականացրել է Լիոնի համալսարանի ասպիրանտ, հնակենդանաբան Տիմ Միքորը:

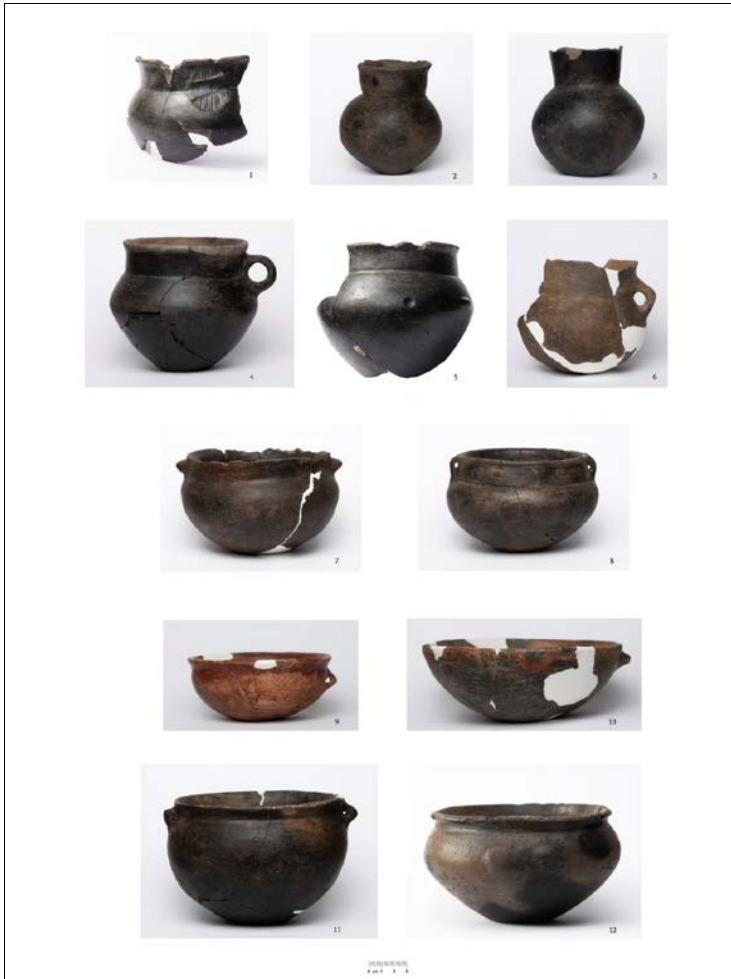
Հաշվի առնելով խցում հայտնաբերված անհատների քանակը՝ կարելի է ասել, որ գույքը բավական աղքատիկ է: Այնուամենայնիվ, այս փոքրաթիվ խմբաքանակի մեջ նկատվում է անոթների տիպաբանական բազմազանություն՝ անկանթ գնդաձև սափոր/գավաթներ, միականթ գավաթ/կճուճներ, քրեղաններ, լայնաբերան կճուճներ (նկ. 11):

Ուլունքները մի քանի խմբի են բաժանվում ըստ նյութի, գույնի և ձևի: Դրանք հիմնականում մանրահատիկ սկավառակաձև են, ութը՝ գլանաձև, իսկ հինգ ուղանկյունիները բաժանարարներ են: Գերակշռող մասը սպիտակ մածուկից է, մի մասը սև, մոխրագույն, շագանակագույն և թափանցիկ տարբեր քարերից (նկ. 12: 1–4): Բրոնզե շքասեղ/բիզը բացառիկ գտածո է: Դրա ոսկրե մեկ զուգահեռը հաջողվեց գտնել մայկոպյան մշակույթի Ուստ Ջեգուտա հնավայրի կուրգանների գտածոների շարքում (Мынчаев 1975, 236), իսկ բրոնզե օրինակի զուգահեռն առայժմ գրականության մեջ չենք հանդիպել: Նույնը կարելի է ասել նաև ոսկրե սկավառակաձև՝ պայմանական «կոճակ» անվանված ոսկրե իրի մասին, որի համաժամանակյա զուգահեռները մեզ չհաջողվեց գտնել: Բրոնզե պարույրի պարագայում, կարծում ենք, զուգահեռներ ներկայացնելու կարիք չկա, քանի որ դրանք կուր-արաքսյան ողջ մշակույթում (Carminati 2014, 168) և դրանից հետո էլ խիստ տարածված են (Gambashidze et al. 2001, 265, fig. 74):

Թվագրությունը

Խցից հայտնաբերված ողջ նյութն անկասկած պատկանում է կուր-արաքսյան մշակույթին: Թե՛ բրոնզե իրերը, թե՛ ուլունքների տեսականին և թե՛ հատկապես խեցանոթները խիստ բնորոշ են միայն վաղ բրոնզի դարին (Badalyan 2021, 213, fig. 1): ՀՀ տարածքից հայտնաբերված նմանատիպ խեցեղեն գտածոները խորապես ուսումնասիրված են և Ռ. Բադալյանի կողմից վերագրվում են կուր-արաքսյան մշակույթի էլար-արագաձյան տիպին (Badalyan 2014): Թվագրության և մշակութային ավելի նեղ պատկանելության մասին խոսելու համար կարելի է մի

քանի զուգահեռներ անցկացնել Հայաստանի տարածքից հայտնի վաղբրոնզե-դարյան այլ հնավայրերի գտածոների հետ: Թերևս ամենաանմիջական և հավաստի զուգահեռը կարելի է տանել վերջին տարիներին պեղված Կառնուտի N 2 դամբարանի անոթի (Aghikyan 2021, Tab. 1), նաև Հարթագյուղի 3-րդ անոթի հետ (Badalyan, Avetisyan 2007, 113, pl. 1:3), որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնում են քննարկվող դամբարանի անոթներից մեկին (նկ. 11:4):



Նկ. 11. Դամբարանից հայտնաբերված կավանոթները (լուսանկարը՝ Վ. Հակոբյանի)

Ըստ ռադիոածխածնային հետազոտության թվագրության (Aghikyan 2021, Tab. 1), Կառնուտի վերոնշյալ դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջին քառորդով: Բազմաթիվ են նաև Դաշտի դամբարանից հայտնաբերված անոթների զուգահեռները համաժամանակյա այլ հնավայրերի գտածոների հետ, օրինակ, Ավանի դամբարանի (Muradyan 2018, 15–26), Դաշտի 6-րդ անոթի

(տեքստում նշված՝ Դաշտի անոթների համարակալումները համընկնում են սույն հոդվածի նկար 11-ում տրված անոթների համարակալումների հետ, իսկ զուգահեռներինը՝ համապատասխանաբար բերված նկարների/աղյուսակների համարակալումների հետ) նույնը նաև Չքնաղի դամբարանի 2-րդ անոթի (Badalyan, Avetisyan 2007, 81, pl. 1:2), Հարթագյուղի 2-րդ անոթի հետ (Badalyan, Avetisyan 2007, 113, pl. 1:2), Դաշտի 11-ը և 12-ը՝ համապատասխանաբար Լանջիկի 7-ի և 6-ի (Badalyan, Avetisyan 2007, 200, pl. 1:6, 7), 2-ը, 3-ը՝ Գյումրիի մսի կոմբինատի և թռչնաբուծարանի կավանոթների հետ (Aghikyan 2022, fig. 2:2, 3):



Նկ. 12. Ոլունքներ և մետաղե գտածոներ (լուսանկարը՝ Վ. Հակոբյանի)

Մարդկային մնացորդներ հայտնաբերվել են խցի գրեթե ողջ տարածքում, հիմնականում անկանոն/ոչ անատոմիական վիճակում, ինչը ենթադրում է, որ կմախքների կամ անհատների հստակ քանակը դժվար է որոշել, և հնարավոր է միայն հիմնվել գանգերի քանակի վրա: Սակայն այս պարագայում ևս պետք է հաշվի առնել, որ դրանց գերակշիռ մասը բեկորային է:

Վերը նշված հանգամանքներն հաշվի առնելով՝ դամբարանում հայտնաբերված անհատների թիվը ավելի քան 25 է (հնամարդաբանական նյութի նախնական ուսումնասիրությունը կատարել է ՀԱԻ գիտաշխատող Լևոն Աղիկյանը): Նման քանակի մարդկային մնացորդների կուտակումը մեկ դամբարանախցում խիստ սակավ է կուր-արաքսյան մշակույթում, և Հայաստանի տարածքում հանդիպում է միայն Շահումյանի դամբարանում, Կարճաղբյուրում (Engibaryan et al. 2013):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Դաշտի դամբարանը, գտնվելով Քասախի ստորին հոսանքի կուր-արաքսյան մշակույթի բավական հարուստ միջավայրում (նկ. 1: B), համընկնում է մ.թ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսին: Սա, եթե ոչ բացառիկ, ապա հազվադեպ երևույթ է ՀՀ տարածքում հայտնի կուրարաքսյան դամբարանների շարքում՝ առնվազն մի քանի պատճառներից ելնելով. նախ, մի խցում անհատների նման քանակություն պարունակող դամբարանների թիվը խիստ սակավ է Հայաստանում, հետո, ուլունքների նման քանակությունը, ինչպես նաև բրոնզե բիզը բացառիկ են կուր-արաքսյան մշակույթի ողջ համատեքստում: Մարդկային ոսկորներից արդեն նմուշներ ենք ուղարկել իզոտոպային, ռադիոածխածնային և ԴՆԹ հետազոտությունների համար: Դրանց արդյունքները վստահաբար էական նշանակություն կունենան թե՛ Հայաստանի տարածքում և թե՛ ողջ տարածաշրջանում կուրարաքսյան մշակույթի ուսումնասիրության հարցում:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետներ Ռ. Բադալյանին և Ա. Հարությունյանին օգտակար տեղեկությունների, Շահումյանի չիրատարակված նյութերով կիսվելու, ինչպես նաև տեխնիկական աջակցության համար: Շնորհակալություն նաև Լիոնի համալսարանի ասպիրանտ Տ. Միբորին հնակենդանաբանական ուսումնասիրություններն իրականացնելու համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Թումանյան Գ. 1993, Զրվեժի վաղբրոնզեդարյան N 1 դամբանաբլուրի պեղումները, Տիրացյան Գ.Ա., Քալանթարյան Ա.Ա., Արեշյան Գ.Ե. (խմբ.), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986–1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 7–14:
Tumanyan G. 1993, Excavations of Early Bronze Age Burial Mound N 1 in Jrvezh, Tiratsyan G.A., Kalantaryan A.A., Areshyan G.E. (eds), Archaeological Works in New Constructions of Armenia (Results of 1986–1987 Excavations), Yerevan, Academy of Sciences of RA Press, 7–14 (in Armenian).

2. Մնացականյան Հ. 1965, Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, Պատմա-քանասիրական հանդես, N 2, 95–114:
Mnatsakanyan H. 1965, The Main Stages of the Development of Lchashen Culture, Historical-Philological Journal, N 2, 95–114 (in Armenian).
3. Арешян Г. 1986, Раскопки в Маисяне, Археологические открытия 1984 года, Москва, «Наука», 427–428.
Areshyan G. 1986, Excavations in Mayisyan, Archaeological Discoveries of 1984, Moscow, Nauka, 427–428 (in Russian).
4. Мартиросян А.А. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
Martirosyan H.A. 1964, Armenia in the Bronze and Early Iron Ages, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
5. Мунчаев Р.М. 1975, Кавказ на заре бронзового века, Москва, «Наука».
Munchaev R.M. 1975, The Caucasus at the Dawn of Bronze Age, Moscow, Nauka (in Russian).
6. Aghikyan L. 2021, New Elements of Burial Practice in the Kura-Araxes Culture: The Discovery of Karnut Cemetery (Armenia), Quaternary International, N 579, 59–71.
7. Aghikyan L. 2022, The Kura-Araxes Tombs in Shirak Region, Armenia, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N 16(1–2), 28–50.
8. Avetisyan P., Muradyan F., Sargsyan G. 2010, Early Bronze Age Burial Mounds at Talin, Hansen S., Hauptmann A., Motzenbäcker I., Pernicka E. (eds), Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4. – 2. Jt. v. Chr. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 161–165.
9. Avetisyan P. 2022, Homo mobilis: Some Observations on the Characteristics of the Kura-Araxes Cultural Complex, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N 16 (1–2), 51–89.
10. Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and Surrounding Region, BAR International Series 1697.
11. Badalyan R. 2014, New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, Chataigner C., Palumbi G. (eds), The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity, Paleorient, N 40 (2), 71–92.
12. Badalyan R. 2021, From Homogeneity to Heterogeneity. The Periodization and Chronology of Kura – Araxes: The View from Armenia, Giemsch L., Hansen S. (eds), The Caucasus – Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age. Proceedings of the Caucasus Conference, Frankfurt am Main, 2018, Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt 34, Schnell & Steiner, 211–222.
13. Carminati E. 2014, Jewellery Manufacture in the Kura-Araxes and Bedeni Cultures of the Southern Caucasus: Analogies and Distinctions for the Reconstruction of a Cultural Changeover, Golani A., Wygnańska Z. (eds), Beyond Ornamentation. Jewelry as an Aspect of Ma-

- terial Culture in the Ancient Near East, *Polish Archaeology in the Mediterranean*, N 23 (2), 161–186.
14. Engibaryan N., Bobokhyan A., Kunze R. 2013, Ausgrabungen in Karchaghbyur. Gegharkunik Provinz, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt-Landesmuseum für Vorgeschichte, Meller H., Avetisyan P. (eds), *Archäologie in Armenien II*, Bd. 67, 109–163.
15. Gambaschidze I., Hauptmann A., Slotta R., Yalçın Ü (eds) 2001, Georgien: Schätze aus dem Land des Goldenen Vlies, *Deutschen Bergbau-Museums Bochum*, Bochum.
16. Kalantaryan I. 2011, The Early Bronze Age Complex of Talin Cemetery, *Studii de Preistorie*, N 8, 123–138.
17. Lindsay I., Greene A., Marshall M., Badalyan R., Cromartie A., Azatyan K., Aghikyan L., Khatchadourian L., Mkrtchyan A., Smith A. 2022, The Project ArAGATS Kasakh Valley Archaeological Survey, Armenia: Report of the 2014–2017 Seasons, *American Journal of Archaeology*, N 126(2), 261–303.
18. Muradyan F. 2018, Early Bronze Age Burial Mounds in Avan, Aramazd: *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N 12(2), 15–26.
19. Palumbi G. 2007, From Collective Burials to Symbols of Power. The Translation of Role and Meanings of the Stone-lined Cist Burial Tradition from Southern Caucasus to the Euphrates Valley, *Scienze dell'Antichità*, N 14, 17–44.
20. Palumbi G. 2016, The Early Bronze Age of the Southern Caucasus, *Oxford Handbooks Online*.
21. Poulmarc'h M., Pecqueur L., Jalilov B. 2014, An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus, *Paleorient*, N 40 (2), 231–246.
22. Yengibaryan N. 2022, Bronze Age Tomb from the Cemetery of Sasunik. Aramazd: *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N 16(1-2), 496–502.